

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 6 Sayı: 27 Volume: 6 Issue: 27

Yaz 2013 Summer 2013

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

OSMANLIDA MEDRESE-İKTİDAR İLİŞKİSİ

MADRASAH AND AUTHORITY RELATION IN OTTOMAN TIME

Akif AKTO*

Öz

Elinizdeki çalışmada medreselerin kısa bir geçmişine değindikten sonra Osmanlı'da medrese-iktidar ilişkisi tarihi seyir içinde üç aşamada ele alınmıştır. Sırasıyla klasik dönem, klasik dönem sonrası ve gerileme döneminde Osmanlıda, medreselerin iktidar için ne anlam ifade ettiği, medrese-otorite arasında ne tür bir ilişki ağının kurulduğu, ilişkilerin dini ve toplumsal yansımaları, kırılmaların yaşandığı noktaların sebep-sonuçlarının neler olduğu ortaya konulmuştur. Ayrıca medrese-iktidar ilişkisinin yeniden canlanması ve bu canlanmanın zorunlu koşulları üzerinde durulmuştur. Nihayi noktada medrese ile iktidar'ın yeniden yakınlaşması, medreselerin gerçek paradigmasından uzaklaşmasına kapı araladığı gerçeğini doğurmuştur. Medreseler için paradigmadan sapma ise uzun süre kendi iç dinamiklerinin özünü yakalama açısından başarısızlıklara neden olmuştur. Paradigmadan sapma aynı zamanda medreseleri, Tanzimatla başlayan ve günümüze kadar devam eden eleştirilerin merkezi haline getirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Medrese, Otorite, Medrese ve Otorite İlişkisi, İlmîye Sınıfı, Klasik Dönem.

Abstract

The article handles madrasah-authority relation in the Ottoman period in three phases after giving a brief history of the madrasahs. The meaning of madrasahs for the Ottoman administration, the nature of network of relations between the madrasah and the authority, religious and societal reflections of the relations, splits in the history of madrasahs, and causes-effects of these splits are pointed in classical period, post-classical period and regression period. Revival of madrasah-authority relations and compulsory conditions of this revival are also dealt with in the article. Eventually the re-approaching between the madrasah and the authority led to the divergence of madrasahs from their original paradigm. And deviating from the paradigm caused the madrasahs to fail in retaining the essence of their internal dynamics for a long time. The deviation from the paradigm has also exposed the madrasahs to criticisms that began in the Tanzimat period and have continued until today.

Keywords: Madrasah, Authority, Madrasah and Authority Relation, Ulama, Classical Period.

* Yrd. Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu Öğretim Üyesi.

1. Giriş: Bu çalışma dinin (vahyin) özgür olduğu ve kendi bağlamında özgürlük getirdiği hipotezi üzerine kuruludur. Dini usule göre temelde din, öncelikle kötülük sorunsalını çözer veya ortadan kaldırır sonra yeni ve iyi olan birçok şeyi inşa eder. Tüm çözüm ve inşa sürecinin neredeyse tek koşulu herhangi bir güce, otoriteye veya merkeze kayıtlı olmamasıdır. Aksi durumda dinin kendisi ve hamileri var olan sorunsalın bir parçası konumuna gelir, yeni herhangi bir inşa da gerçekleştiremez. Tarihin farklı dönemlerinde bu iddianın artı ve eksi kutuplarıyla karşılaşmak mümkündür. Bu çalışmada amaç, Osmanlı Devleti'nde dinin hamileri olan medrese ve oradan mezun olan ulema sınıfının iktidarla (güçle) olan ilişkisini, bu ilişkinin sebep-sonuçlarının neler olduğunu bir kareden da olsa okuyucuya sunmaktır. Aynı zamanda temel hipotezimin küçük bir yansımasını Osmanlı örneğinde nasıl cereyan ettiğini tarihi süreçte gözlemlemektir.

2. Klasik Dönemde (1299-1600) Osmanlıda Medrese-İktidar İlişkisi: Medrese denilince daha çok, Alparslan'ın ve ardından oğlu Melikşah'ın veziri olan Nizâmü'l-Mülk tarafından bilhassa Nîşâbur ve Bağdat'ta açılan Nizamiye Medreseleri akla gelmektedir (Bozkurt, 2005: 324). İslâm tarihçileri medreselerin devlet eliyle desteklenen bir yapıda ilk kurucusu olarak Nizâmü'l-Mülk üzerinde dururlar. Ancak bundan önce de Horasan ve Maveraünnehir'in çeşitli bölgelerinde Fıkah ve Hadis ile ilgili pek çok medrese kurulmuştur (Bozkurt, 2005: 324). Nizâmü'l-Mülk'ün gayreti medrese için yeni bir başlangıç olmuştur. Dinî bakımdan Hanefî ve Şâfiî fıkıhlarını öğreten Bağdat Nizamiyesi'nin (Baltacı, 2005: 64) yanı sıra, Nizâmü'l-Mülk daha sonra İsfahan, Musul, Merv ve Belh gibi şehirlere de kendi adı ile anılan medreseler tesis ettirmişti (Kılıç, 2001: 209-210). Ancak medreselerin birçoğu Bağdat Nizamiyesi'nin ilk kademesi seviyesindedir (Baltacı, 2005). Nizamiyelerin ders programlarında İslâmî ilimlerin yanı sıra müspet ilimlere de yer veriliyordu. Tıp, astronomi, matematik, felsefe ve tarih gibi ilimler de burada tahsil ediliyordu (Kazıcı, 2003: 336). Devlet tarafından maddî-mânevî yardım gören ve saray tarafından himaye edilen Nizamiye Medreseleri'nin, gerek teşkilât ve gerekse öğretim bakımından o çağın diğer eğitim kurumlarından çok üstün olduğu bir gerçektir. Selçuklular'dan sonraki dönemde İslâm dünyasında Bağdat Nizamiyesi tarzındaki medreselerin sayısının hızla arttığı görülmektedir. Mısır, Suriye ve Filistin bölgelerinde Eyyûbîler ve Nureddin Zengî (1146-1174) zamanında birçok medrese kurulmuştur (Zengin, 2002: 16-17). Nureddin Zengi döneminde medreselerin Suriye'nin bütün şehir ve köylerine kadar ulaştığı belirtilmektedir. Eyyûbîler devrinde Selâhaddîn-i Eyyûbî, diğer sultanlar, emîrler, nüfuzlu devlet adamları ve zengin kişiler tarafından Mısır, Kudüs, Suriye, Hicaz ve Yemen'de birçok medrese inşa edilmiştir. (Bozkurt, 2005: 324-325). Gerek yapı ve gerekse teşkilat bakımından Büyük Selçuklu Medreseleri'ni örnek alan Anadolu Selçukluları, Anadolu'nun muhtelif yerlerine - Anadolu'da daha sonra Osmanlı medreselerine temel oluşturacak - çok sayıda medrese inşa etmiştir (Pakalın, 2003: 436). XIII. yüzyılda, Moğol istilasından kaçan birçok bilgin, mutasavvıf, İç Asya'dan Anadolu'ya gelip yerleşmiş, bu da Anadolu Selçuklu medreselerinin bilimsel olarak daha da güçlenip önem kazanmalarında etkili olmuştur. Anadolu Selçuklu medreselerinde öğretim ve düzen, Büyük Selçuklu medreselerindeki gibidir (Akyüz, 1994: 43). Devlet, eğitim öğretim için her türlü kolaylığı sağlamış ve ilim adamlarına çok itibar etmiştir. Bu yüzden zamanın en kıymetli ve şöhretli kimseleri Anadolu'ya gelmiştir. (Atçeken ve Bedirhan, 2004: 107).

Osmanlılar kurdukları medreselerde Anadolu Selçuklu medreselerini örnek almıştır (Baltacı, 2005: 72). Klasik dönemde Osmanlılar, kanun ve hukuk çerçevesinde örgütlenmiş başarılı bir yönetim mekanizması oluşturmuşlardır. Bu yönetim sisteminin temelinde bulunan Divan, Orhan Bey zamanında teşekkül etmiş, hem devlet işleri hem de halkın müracaatları burada görüşülüp karara bağlanmıştır (Özdemir, 2006: 13). Osmanlılarda katı bir gelenekçilik olmakla birlikte, devletin kuruluş ve gelişme dönemlerinde devlet yönetiminde fevkalade yeniliklere açık ve esnek anlayış var olmuştur. Donald Quataert, bu özelliği olağanüstü imparatorluğun ortaya çıkışında ve yükselişinde en önemli etken olarak açıklar (Quataert, 2000: 47-48).

Osmanlılar, kanun, hüküm, ferman ve uygulamada dinî anlayışın dışına çıkmamak için

kuruluşlarından itibaren İslam fıkına (hukuk) vâkıf olan ulemaya devlet idaresinde yer vermişlerdir. Osmanlı Devletinin ilk teşkilat yapısını ve kanunlarını oluşturan, ilmiye sınıfıdır. İlmiye sınıfı mensupları sadece hukuk ve eğitim işlerini değil, Fatih dönemine kadar mülkiye hizmetlerini de yürütmüş vezirlik rütbesine kadar yükselebilmişlerdir (Fleischer, 1968: 269-272). İlmiye sınıfı mensupları, hukuk, eğitim ve dinî alanlara tekabül eden bu yöndeki İslami ilkeleri otorite nezdinde sürekli diri tutma çabası içerisinde olmuşlardır (Özdemir, 2006: 13). Bundan dolayı Osmanlı yönetim organizasyonunda padişahların liderlik vasıfları kadar, büyük âlimlerin, âlimlik vasıfları da çok önemli rol oynamıştır.

Osmanlının ulemaya gösterdiği saygının bir ifadesi olan bu muazzam ve muntazam yapının bizzat mevcudiyeti hanedanın kendisi için hayati bir rol oynamıştır. Ulemanın teminatı olmaksızın hukuki uygulamalar eksik kalacağı gibi, hukukun olmaması durumunda hanedanın meşruiyeti tehlikeye girebilirdi. Devlet-i Âliye meşruiyet sağlamak için hiçbir zaman peygamber soyundan veya onun kabilesinden olmak gibi bir iddiaya sarılmamış ve sadece arada sırada soylu Orta Asya kökenlerine atıf yapmışlardır. Osmanlılar, ortaya koydukları performansta temel referansları İslam olduğu için hanedan olmuşlardır (Zilfi, 2008: 6). Osmanlıda dinî teşkilat, devlet otoritesine tabi olmasına rağmen ulemanın devlet işlerine tesiri büyük olmuştur. Böylesi yönetim biçimlerine teokratik yönetim biçimleri de denilmektedir (Dursun, 1992: 59-60). Osmanlı yönetimi bir taraftan bu çerçevede değerlendirilirken, öte taraftan da bu devlet yönetimi geleneksel kategori içerisinde değerlendirilmiştir. (Özdemir, 2006: 16). Tarihi, iktisadi ve sosyolojik açılardan devlet yönetimlerine genel bir tanımlama getiren Max Weber, XX. yüzyıl öncesi bütün devlet yönetimlerini "geleneksel devletler" olarak kabul etmiş ve bunların patrimonial (atadan kalma) monarşi ile yönetildiğini iddia etmiştir (Weber, 1995: 330). Birçok tarihçi Osmanlı devlet yönetimine bu bakış açısıyla yaklaşmıştır. Oysaki Osmanlı'nın yönetim biçimi geleneksel devlet anlayışı yer yer çağrışırsa bile bir bütün olarak Weber'in klasik devlet yönetimleri içerisinde ele alınamaz. Birçok din ve millet mensubunu bünyesinde altı asır idare etmiş olan Devlet-i Aliyye'nin, "Osmanlı tarzı" diyebileceğimiz kendisine mahsus bir yönetim biçimi vardı (Özdemir, 2006: 16-17). Örneğin, her vatandaşın padişahlık dışında her makama gelebilmesi, şikâyetle bulunma hakkının olması ve her talebi ile ilgili dilekçe verebilmesi, ayrıca vakıflar gibi kuruluşların sosyal hayatta etkin olması gibi demokrasilerde görülebilen uygulamalara rastlanmaktadır. Ancak, altı asırlık bir dönem içerisinde yönetiminde yer yer feodalite veya aristokrasiye benzer tabikatların olduğu söylenebilir. Örneğin, kuruluş aşamasında beylerin ve ahilerin, gerileme dönemlerinde ayanların ve bazı valilerin devlet yönetiminde etkin olmaları, bir bakıma feodal uygulamalardır. Bu örnekler Osmanlı yönetim yapısını yarı teokratik olarak değerlendirenlerin haklılık payı olduğunu düşündürmektedir (Özdemir, 2006: 16-17).

Devlet-i Aliyye'nin kendine özgü bu yönetim biçimi içerisinde medrese kurumunun ciddi bir rolü vardı. Medreseler bütün iştiyaklı ulemanın kendini ispat için bir zemin teşkil ediyordu. Buralarda müstakbel âlimler imanını aydınlatacak ilimlere hâkim olmak için cehdediyorlardı. Bu ilimler gramer (nahiv), sentaks (sarf), Kur'an yorumlama (tefsir), İslam hukuku ve usulü (fıkıh), Peygamber'in deyişleri (hadis), mantık ve diyalektik, retorik (belagat) ve skolâstik ilahiyat (kelam) olarak sayılabilir. Medreseler sadece resmi kariyer sisteminin köşe taşları değil, aynı zamanda resmi olarak tasvip almış dini hayatın da birçok bakımdan köşe taşlarıydılar (Zilfi, 2008: 26). Bu açıdan medreselerde ulema hiyerarşisinin en yüksek kesimlerinde başarının sürdürülebilmesi dinî inandırıcılığın yanı sıra bir devlet adamı perspektifi de gerektiriyordu (Heyd, 1969: 45) Ancak bir müftünün hukukî bir görüşü olan fetva sadece bir görüştü. Hiçbir caydırıcı güce sahip değildi (Heyd, 1969: 46). Şeyhülislamın bizzat kendisi tarafından verilmiş olsa bile bir fetvanın etkisi sadrazam, kazaskerler ve kadıların eyleme geçmesine bağlıydı. Osmanlının, inancın birincil hamisi olan ulema ile ilişkisinin bu şekilde ortaya konulması zaman zaman ulemayı hanedanla olan ilişkilerinde ikilem içerisinde bırakmıştır. (bkz.: Goldziher, 1967; Goitein, 1966; Wensinek, 1922; Mez, 1937; Coulson, 1964).

3. Klasik Dönem (1600-1750) Sonrasında Osmanlıda Medrese-İktidar İlişkisi:

Osmanlı Devletinin yükselişi ve devam eden mevcudiyeti İslamiyet için aktif rol oynamıştır. Osmanlının zevaliyle hanedanın kimliğindeki İslami içerik bir değişikliğe uğramamıştır, ancak Osmanlıların hükmetme haklarını desteklemek için dini referanslarda bir takım değişiklikler meydana gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda din, genellikle politik bir duruş ve manevi inancı bir arada tutuyordu. Benimsenen dini düşünceden sapmalar otomatik olarak politik sadakatlerle ilgili olarak sorunların ortaya çıkmasına neden oluyordu (Zilfi, 2008: 6).

Klasik dönem olarak ifade edilen Osmanlı'nın kuruluş ve yükselme dönemi sonrasında vergi meselelerinde çatışmalar ortaya çıktığında kadıların kendilerini sorunlu ve adilane olmayan telakkilerden sıyrılmaları mümkün olmuyordu. Bütün kadıların dürüst bir şekilde icraat yapmadığı da bir gerçektir. Ancak medrese müderrislerinden hak edilmemiş icazetler verenler, nizaların kazançlı taraflarına göre biçimlendirilmiş fetvalar verenler olduğu gibi, kadılardan da, aşırı vergilendirmeye göz yumanlar oluyordu. Kadıların çok cepheli otoriteleri, davalı taraflarının meselelerine adeta dünyevi bir devlet adamı gibi müdahale etme imkânı sağlıyordu. Bu noktaya kadar ulema, genellikle sadece bireysel bazda-yolsuzluk yapan bir kadı, cahil bir müderris, bozulmuş bir yüksek hâkim olarak eleştirilirdi (Zilfi, 2008: 8). Medreselerdeki ilmi terazi dengesinin sarsılması, klasik dönem sonrasında devletin mukadderatında rol oynayacak büyük âlimlerin ya yokluğuna ya da büyük oranda azalmasına sebep oldu. Mustafa Ali bu dönem medrese ulemasını üç kategoriye ayırır:

1. Başkalarının erdemlerini görmezden gelme eğilimleri olmakla birlikte, gerçeğin ve niteliğin her derecesini ayırt etme yeteneği olan büyük ulema.
2. Kendi durumlarının sarsılacağı korkusuyla yeni gerçekleri kabul etmeyen orta düzeyde ulema.
3. En alttaki köktenci grup. Bunlar en eski otoritelerin söylediklerine öylesine sıkı sıkıya bağlıdır ki yeni iç görülerin ya da eserlerin mümkün olabileceğini düşünmeyi reddederler (Fleischer, 1968: 269).

Mustafa Ali'nin de belirttiği gibi ulema arasında kategorik olarak sınıflar belirmişti. Ancak liyakatli âlimlerden çok liyakatsiz âlimlerden söz edilmekteydi. Bu dönemde hilafetin dokuz yüz yıl önceki başkenti olan Bağdat'ta haleflerinin başına geldiği gibi Osmanlı ulemasına da dünya hırsı yaftası iliştilmeye başlanmıştı. 17. yüzyılda İstanbul'un dinî zihniyeti üzerine ortaya çıkan bir çatışma, imparatorluğu perişan eden genel mali krize eklendi. Bizatihi ulemanın rolü ve krizin derin kökleri - fert fert ulemaya bir etkisi olmadığını kabul etsek bile - ulema hiyerarşisini ister istemez bozulmakta olan Osmanlı düzeninin bir sebebi haline getirdi. Her ne kadar ulema 19. yüzyıla kadar ideolojik dayanakları olan cepheden bir hücumla maruz kalmadıysa da 17. yüzyılın problemleri yıllarında tehlikeli bir darbe aldı. 17. yüzyıl içinde yıllar gittikçe ulemanın genel saygınlığı azaldı. Bu çalkantılı yüzyılın hemen hemen bütün layiha yazarları ulemanın yiyiciliğinden yakınıyor (Yücel, 1974: 23-24) ve güveni sürdürme güçleri ile ilgili olarak yeise kapılıyorlardı. Bunun sonucu olarak da halkın desteği ve resmi destek zayıfladı. Çağın insani ve manevi yönden alt üst oluşu klasik sisteme hayat veren kurumlar üzerinde de etkisini gösterdi. Dönemin istikrarsızlığı ve kılıç ehlinin yeni egemenliği ile bağlantılı olarak hem siyasal şiddet düzeyi artmış hem de eğitimde gerileme meydana gelmişti (Rycaut, 1680: 10).

İlmiye kariyerinin görev ve kaynak yönünden erozyona uğramasıyla ulema hem maddi, hem de manevi olarak yoksullaşmıştı. Askeriye ve saray hizmetkârları karşısında kayıpları arttıkça, ulema kavgaya girmek zorunda kalmıştı. Saray görevliyle askeriyenin çok azı, ulemanın ilgilerine ve daha da azı ulemanın eğitimine veya zihnindeki adalet duygusuna sahipti. Başarıya giden yolda eğitime daha az önem verilmesi ve hatta yapmağa değer önemli bir nitelik olarak görülmemesi

sonucunda, bir bütün olarak ulema sınıfı statü kaybına uğramış ve bu kayıpla birlikte sonuç alıcı olarak etkili olmaktan uzaklaşmıştır (Zilfi, 2008: 99-107). Fleischer bu durum için şu tespitlerde bulunmaktadır:

Fatih Sultan Mehmed ve hemen sonra gelen padişahlar, Sultan Süleyman'a kadar dinî öğrenimin ve kültürün düzeyini yükseltmek için çok çaba gösterdiler. Osmanlı öğrencilerinin eğitim için başka yerlere gitmesine gerek kalmaması için önde gelen âlimleri başkente çektiler ve üniversiteler kurdular. Süleyman'dan sonra ise durum değişti ve şeriatın yerini örfi uygulamalar almaya başladı. Ulema ve özellikle kadılar yoldan çıktılar, zengin ve gösteriş düşkünü oldular (Fleischer, 1968: 269).

Oysaki çağdaşlarının çoğu açısından ümidin kaynağı, adaletli ve bilge bir sultan ile dini ilimlerin âlimleri olan ulemaydı. Hükümetin idari askeri kanadı, zalimliğe daha fazla kaydığında muhakkak ki başarısız olacak ve kötüleşecekti. Fakat daha geniş bir açıdan bu sınıfın başarısızlıkları ve kötülükleri aynı zamanda ulemanın başarısızlıklarıydı. Ulema devletin acımasızlığı karşısında - adaleti sağlamak için fiilen müdahale edemese bile - bir dürüstlük örneği oluşturması için beklentiler vardı. Ulema arasındaki dürüstlükten uzaklaşma, hukuku el üstünde tutmadaki etkinliklerinin de azalmasına işaret ediyordu. Bir bakıma aynı zamanda kanunun kendisinin de etkinliğinin olmadığını gösteriyordu.

Osmanlıların gerçek gücündeki gerileme, saltanatın gelenek, ritüel ve din atmosferine tekrar vurgu yapılmasının esin kaynağı olmuştu. Elit kariyerler arasındaki ilişkiler zaman içinde değişiklik gösterdi ve imparatorluk hayatının büyük bir kısmı için revizyona ihtiyaç duyulmuştu. İnancın merkezi önemi yüzünden, ulema dejenerasyonunun sonuçları siyasal olmanın yanı sıra, aynı derecede de manevi olumsuzluklar fark edilmişti. Bu şekilde itibar kaybeden/kaybettirilen ulemanın geleneksel olarak temsil ettiği eğitim kurumu olan medreselere yeniden dönüş yapılmış ve hatta medreseler tercih edilmişlerdir. Dini vakıfların arkasındaki ekonomik dinamiklere rağmen, en çok tercih edilen vakıf türünün bu dönemde medreseler olması dikkat çekicidir (bkz.: Makdisi and Tibawi, 1962). İslam hukuku çalışmalarının teşvik edilmesi halk tarafından da daima olumlu karşılanmış ve 17. yüzyıl vakıf sahipleri şüphe yok ki eylemleri için olağan onayı elde etmişlerdir. Yine de küçük bir cami ya da bir başka benzer vakıf yerine medreselerin tercih edilmesi dönemin ihtiyaçlarından kaynaklanmış olabilir. Yeni medreseler hukukun yorumlanmasına özel bir vurgunun söz konusu olduğu bir dönemde, özellikle değerli görülmüştür (Heyd, 1969: 49). Medrese kurucuları dönemin çatışmaları içinde belirli bir hızla birlikte görünmektense kendilerini normatif İslam'ın şeriat hukukunun yanında konumlandırmayı istemişlerdir. İlmiye ne kadar muhafazakâr da olsa, doktrin düzeyindeki aşırılıkları reddetmişti. Genel olarak ulema toplum içinde hem sufi ve hem de Kadızadeli ilkelerinin mevcudiyetini hoşgörüle karşılamaktaydı. Her iki hareketin de bazı özelliklerini kendinde içeren ilmiyenin doktrin yöntemi, 18. Yüzyılda imparatorluğun yöntemi olarak tekrar onaylanmıştı. (Zilfi, 2008: 245-248).

Onyedinci yüzyılın sonlarına doğru, ulema kariyerinde değişiklikler olmaya başlamıştı. Eskiden şeyhülislamda dahi böylesine büyük bir iktidar ve görkemin söz konusu olmadığı belirtilmekte, büyük ölçüde bu işlevlerin makam değil kişi esas alınarak belirlendiği ifade edilmektedir. Ancak, önceki yüzyılda şeyhülislamlık makamının sorumluluğunun ulema hiyerarşisinin tamamını kapsadığı ifade edilmekte ve bu sorumlulukla, 17. yüzyılın makam sahiplerinin bireysel liyakat göz önüne alınmaksızın açık krediler elde ettiği belirtilmektedir. Sonraki birkaç kuşak içinde problem çok daha karmaşık hale gelmiştir. Bu yüzyılda aristokrasiye giden değişimden yakınılmakta, ancak bunun kaçınılmaz olduğunu kabul edilmektedir. 18. yüzyıl münekkittleri, ilmiyeden büyük çoğunluğun ve belki de bir bütün olarak ilmiyenin, nerdeyse en ufak bir sızmaya imkân vermeyen bir aristokrasi haline geldiğini ileri sürmektedirler. 17. yüzyılda gelişen olaylar ilmiyeye sekte vurmuş ve bu ilişki potansiyelinin tam olarak gerçekleşmesini engellemiştir. Ancak tam da geçici bir imparatorluk düzenlemesi getiren ve ulema için dezavantajlı

olan bu koşullar ulemanın taht için öneminin artmasına hizmet etmiştir. Sonuçta, ulema 17. yüzyıldan güçlenerek çıkmıştır. Ulemanın aristokrasi statüsü edinmesi, hemen hemen eşzamanlı ve birbiriyle ilişkili üç gelişmenin sonucudur. Bunlardan biri, 17. yüzyıl boyunca giderek yoğunlaşan ve ulema sınıfı üyelerinin elde ettiği geleneksel getirilerden farklı bir ödül tasnifinin ortaya çıkışıdır. 17. yüzyılın ürünü olan bir başka gelişme bu ödüllerin nesnelleştirilmesidir. Bu gelişme biraz daha zor ortaya çıkmış ve belirli bir ulema rütbesine sahip herkesin o rütbeye uygun bir getiriyi otomatik olarak elde etmesi sonucunu doğurmuştur. 17. yüzyılın ve bir parça da 18. yüzyılın başlarının bir sonucu olan bir üçüncü gelişme de aristokrasiyi teyit etmiştir. Böylece bu payelerin önde gelen ulemanın çocuklarına geçmesi garanti altına alınmıştır (bkz.: Abou el-Haj, 1974; Akdağ, 1947; Findley, 1980 and 1970; Faroqhi, 1973; Itzkowitz, 1962; Itzkowitz and Shinder, 1972; Shinder, 1973).

Ulema aristokrasisi Osmanlı hanedanlığının yardımıyla yükselmişti. Osmanlı hanedanı aslında aristokrasi fikrinden o kadar nefret ederdi ki, bu nefretlerini kendi ailelerinin de aristokrasiye dönüşmesini engelleyerek göstermişlerdi. Osmanlılar bu dönem Avrupa'sında nadir bulunan bir aileydi. Çok uzun zaman önce kendileri için politik evlilik stratejileri fikrinden vazgeçmişlerdi. Osmanlılar kan bilinci olan ve kaprisli bir askeriyeyi değil kölelerden oluşan bir askeri sınıfı tercih etmişlerdir. Osmanlı ailesi hanedanlık ismini birçok ulusu bir arada barındıran bir kimlik olarak kullanmıştır. Diğer 18. yüzyıl Avrupa toplumlarıyla karşılaştırıldıklarında safkan olma anlayışından da uzak kalmışlardır. Fakat 18. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlılar, kendi geçmişleriyle karşılaştırıldığında göze batır bir şekilde, ilmiye aristokrasisinden rahatsız olmamışlardır. 17. yüzyıl, aristokratik ailenin ortaya çıkışıyla kurumsallaşması arasında bir geçiş yüzyılı teşkil etmiştir. 17. yüzyılın özel koşulları yüzünden bir ulema aristokrasisinin ortaya çıkışı - ulema olan ve olmayan birçok Osmanlı için- onaylanabilir ve hatta daha önceki duruma göre tercih edilebilir bir durum haline gelmiştir (Alderson, 1956: 85-100; İnalçık, 1973: 86-87). Çok sayıda devlet kaynağı kullanılarak böylesine bir titiz örgütlenme biçimini gerçekleştirmiş olmak devletin ilmiyeye verdiği önemin ölçüsüne işaret ediyordu. İlmiyenin toplum içinde birliği sağlayan bir güç olması beklenmekteydi. Bunu inancın çeşitli yapılarını bir araya getirerek ve vasıta olduğu egemen otoriteyi meşrulaştırarak yapması bekleniyordu. Merkezi hükümet ulemaya hem hiyerarşi ve hem de aristokratik imtiyazlar vermişti. İlmiye ve aynı zamanda ilmiyenin büyük aileleri merkezi hükümete bağımlı kalmışlardı. Hem imtiyazlar ve hem de statü ilmiyenin devlete hizmete devam etmesi şartına bağlıydı (Zilfi, 2008: 246). İlmiye sınıfına konulan bu şartlar ilmiyenin özgün ve özgür bir şekilde medrese kurumunu ayakta tutup çağın gerekliliğine göre değişip-dönüşmesine ve ilerlemesine engel teşkil etmekteydi.

4. Osmanlıda Gerileme Dönemi (1750 sonrası) ve Medrese-İktidar İlişkisinin Sonuçları:

Osmanlı Devleti'nin kuruluşuyla beraber tesisine başlanan medreseler, görüldüğü üzere devletin gerilemesine paralel olarak da bozulmaya başlamıştır. Medreselerdeki bozulmanın başladığı dönemle devlette siyasî, idarî, hukukî ve iktisadi çözümlenin başladığı dönem eşzamanlılık arz etmektedir. Tanzimat dönemine gelinceye kadar medreselerdeki bozulmaya son vermek için resmi alanda bazı ıslahat çalışmaları olmuştur. Medreselerin zamanın şartlarına uygun bir şekilde düzenlenmesi gerektiği halde bu ıslahatlar, medreselerin parlak dönemlerindeki yapısına ve işleyişine tekrar dönmek ve geleneğe sahip çıkmak amacıyla yapılmıştır. II. Meşrutiyet dönemi bu anlamda bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönemde bu konuya, önceki dönemlerden çok daha bilinçli yaklaşım, zamanın şartlarına uygun köklü değişiklikler öngörülmüştür. Medreselerin zamanın şartlarına uygun olmadığı ve ihtiyaçlara cevap vermediği gerçeğinin farkına varılmıştır (Uzunçarşılı, 1988: 68; Güven, 2010: 78-79).

Bu dönemde Batının teknolojik üstünlüğü ve Osmanlı'nın bunun epey gerisinde kaldığı gerçeği inkâr edilemez hale gelmişti. Uçurum çok büyüktü ve başgösteren tehlikenin genel bir kabulü düzeyine bile varılamamış olması yüzünden bu uçurumun sonuçları muharebe

meydanlarında kendini sık sık hissettiriyordu. Batının, imparatorluğun ve imparatorluğun politikasını belirleyenlerin bilincine daha önce hiç olmadığı gibi davetsiz bir şekilde girmesi bazı din içi ağız kavgalarını bir süreliğine daha basit ve dâhili olarak daha az zorlayıcı bir yöne savurmuştu. Fundamentalist tepki Osmanlı politik hayatının yeni yapısı içinde dahi hâlâ tam olarak sönmüş değildi, ancak 17. yüzyıldan sonra yeni bir dini-politik topografi karşısında tükenmişti. Bu topografinin koordinatları hem batıcı ve hem de anti batıcıydı. Bu koordinatlar kaşık kullanmayla veya bir başka minare eklemeye ilgili değil, batılı fikirleri önemsemeyenler veya tam tersine bu kâfir dünyasına çok fazla yaklaşanlarla belirleniyordu (Zilfi, 2008: 248).

Medreselerdeki gerilemenin en önemli sebebini teşkil eden eğitim öğretim alanındaki bozulma, yüzyıllar boyunca artarak devam etmiş ve irfan yuvası olması gereken bu kurumlar, zamanla asıl amaçlarının dışına çıkarak göstermelik eğitim faaliyeti yürütülen yerler haline gelmiştir. Baltacı'ya göre (2005: 158), Fatih Sultan Mehmet zamanında matematik bilmeyen kadı olamaz kanaati yaygın iken daha sonraki devirlerde bu kanaat değişmeye başlamıştır. Tefsir, Hadis gibi ilimler itibarlarını korumaya devam ederken matematik, astronomi ve felsefe gibi aklî ve tabii ilimler itibar kaybına uğramıştır. Uzunçarşılı'ya göre de (1988: 67) medrese eğitiminde düşünceyi harekete geçirecek olan matematik, kelâm ve felsefe (hikemiyat) gibi aklî ilimlerin terk edilerek bunların yerine naklî ilimlerin kaim hale getirilmesi medreselerdeki bozulmanın birinci sebebidir. Uzunçarşılı, XVI. asrın sonlarına kadar Osmanlı medreselerinde felsefe derslerinin okutulduğu ve XV. ve XVI. asırdaki mütefekkir âlimler tarafından felsefeye dair eserler kaleme alındığı halde, bazı şeyhülislâmların telkinleriyle felsefe dersi medreseden kaldırılarak bunun yerine zaten mevcut olan fıkıh, usûl-i fıkıh gibi ilimlere yer verildiğini ifade etmiştir.

İsmail Güven, medreselerde aklî ilimlerin ihmalî konusunda XVI. asrın ortalarından sonra, bilginlerin ilk zamanlardaki eleştirici, araştırmacı, analize dayalı gelenek yerine büyük imamlar tarafından derlenip toplanmış İslâmî geleneği olduğu gibi koruma, öğrenme, tekrar etme ve özetleme yoluna gittiklerini söylemektedir. Güven, bu dönem ile ilgili olarak tespitlerini içtihat ve icma-i ümmet yöntemlerinin artık tehlikeli olarak görülmeye başladığı ve bu nedenle Osmanlı medreselerinde mantık, matematik, kelâm ve astronomi gibi aklî ilimlerin zamanla ortadan kalktığı şeklinde sıralamaktadır (Güven, 2010: 78).

Bu gerçeğin artık göz ardı edilemez bir hal aldığı konusunda; müderrisler, talebe-i ulûm ve bazı yazarlar görüş beyan etmişlerdir. Halim Sabit'e göre (R. 1325-26: 336) II. Meşrutiyet dönemi medreselerinde ders programları plansız bir şekilde ve zamanın ihtiyacına önem verilmeden hazırlanmıştı. Usûl-i tedris ise düzenli değildi. Eskileri taklitten ileri gidilememişti. Medreselerde eğitim metodu olarak nakil esas alındığı için yüz yıllar boyunca buralarda okutulan kitaba, kitabın lafzına, ihtiva ettiği ve edebileceği anlamlara büyük önem verilmişti. Kitap tahlil edilmiş ve ondan daha farklı, gizli anlamlar çıkarılmaya çalışılmış, düşünülmüş fakat kitap haricine çıkılmamıştı. İşte bu anlayış nedeniyle kitap kutsiyet kazanmaya başlamış ve talebe-i ulûm da sevdiği birkaç kitaba büsbütün bağımlı kalmıştı. Buna karşın aklın, fikrin, tecrübenin, ihtiyacın önemi kalmadı ve kitaba esir olundu. Sonuç olarak da talebenin zihni körelmiş ve idraki daralmıştır (Kazanlı R. 1325-26: 336). Musa Kâzım (R. 1325: 22), ders kitaplarının asıllarının okunması gerekirken bunun bırakılarak şerh üzerinde aşırı durulmasını eleştirmiş ve hâşiye (Topuzoğlu ts.) üzerine hâşiye okunması sonucu bir kitabın beş altı senede bitirilebildiğini ve talebenin hiçbir şey öğrenemediğini söylemiştir. Musa Kâzım'a göre (R. 1325: 23) ilk etapta metinlerin asılları lügat ve edebiyatla güzelce okunarak anlaşılmalıydı. Daha sonra şerh, hâşiye ve tenkitlere gerekli olduğu ölçüde yer verilmelidir. Musa Kâzım "Bu gün zannederim ki ulûm-i cedideden medârise hiç olmazsa beş altı ders koymalı. Şimdiye kadar takip ettiğimiz usulden birçoklarını tadil etmeli," (Kazım R. 1325: 22-23) diyerek ders programlarında ve eğitim yöntemlerinde değişime gidilmesi gerektiğini belirtmektedir. Birçok talebe-i ulûm, müderris ve aydın medreselerde yüzyıllardan beri süre gelen eğitim metodunu eleştirmiş ve zamanın şartlarına cevap vermediğini söylemiştir (Atay,

1983: 215-216). Sırât-ı Müstakim ve Sebilürreşad dergilerinde geçen pek çok makalede de medreselerde ortaçağdan kalma usûllerle bir yere varılamayacağı ve bu usûllerin ıslâh edilmesi gerektiği dillendirilmiştir.

Halim Sabit (R. 1325), Osmanlılar'da neden İslâm âlemini aydınlatacak münevverlerin çıkmadığı konusunda görüşlerini bildirirken bir makalesinde "bizim talebe-i ulûmun doğrudan doğruya temasta bulunduğu ilmiyemiz içinde öyle dahi, mütefekkir filozoflar yetişmedi" (Kazanlı R. 1325: 337) diyor ve bir diğer makalesinde de buna sebep olarak "biz her şube-i ilmin pek mebzul olan cihetlerinde uğraşdık durduk. Herkesin umumiyetle bildiği şeyleri bildik. Herkesin yazabildiği şeyleri yazdık" (Kazanlı R. 1325: 335) tespitinde bulunuyor. Sırât-ı Müstakim'de geçen diğer bir yazıda da Osmanlı'da büyük düşünürler yetişmemesinin sebebi zamanın ulûm ve fûnûnunu ihmal etmekte görülmüş ve Mısır örnek verilerek eğer fen ilimlerine önem verilirse bizde de büyük düşünürler çıkabileceğini vurgulamıştır. Başka bir makalede İslâm âlimlerinin yabancı dil konusunda kendilerini yetiştirmediği ve felsefeye dair hiçbir şey okumadığı söylenerek âlimlerin ilmi maksatları sorgulanmıştır (Kazanlı R. 1325-26: 338).

Halim Sabit müderrisleri eleştirdiği bir yazısında, "medreselerde yetişen alimler, İslâmiyet için emin bir gelecek hazırlayamadılar" (Kazanlı R. 1326: 336-38) demektedir. Ona göre İslâm âleminin pek çok kavminde isimleri tarihe geçmiş birçok âlim birçok filozof ve mütefekkir yetiştiği halde Osmanlı'da İslâmiyet'i şahsında temsil edebilecek bir âlimin yetişmemesinin sebebi âlimlerin ilimlerde ihtisaslaşmamasıdır. Osmanlı'da kendisini ilme adanmış kişiler her ilim şubesiyle bol bol uğraşmış durmuş, herkesin umumiyetle bildikleri şeyleri bilmiş, herkesin yazabildiği şeyleri yazmıştır. Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelâm... vb. ilimler Osmanlılar aldığında nasıl idiye aynı şekilde kalmış, bir gelişme göstermemiştir. Müellifler, muallimler hep seleflerinin telif ve ilimlerini taklit etmiştir (Kazanlı R. 1326: 336-38).

Tanzimat'tan itibaren medreseler sadece ülkenin ihtiyaç duyduğu din görevlisini yetiştirme noktasında faaliyetlerini sürdürmüştür (Zengin, 2002: 107) Bu nedenle medreseden mezun olan talebeler imam-hatiplik, müftülük, vâizlik, müderrislik, şer'î mahkemelerde kadılık gibi dinî alanlarda istihdam edilmiştir (Zengin, 2002: 88). II. Meşrutiyet döneminde, medreselerin ıslâhı konusuna müderrisler genel olarak olumlu yaklaşmıştır. Buna rağmen ilmiye sınıfı içinde ıslâhat karşıtları da mevcuttur. Yerleşik düzenine son vermek istememe, alışkanlıklarını terk edememe ve yetersizliğini ıslâhat karşıtlığı ile örtmeye çalışma gibi sebeplerle kimi müderrisler medreselerin ıslâhı fikri karşısında ya duyarsız kalmış ya da buna karşı çıkmıştır. Gürünlü Hilmi (R. 1325: 201), medreseleri ıslâh ile ilgili makalesinde fen derslerinin okutulmaması ve istikbâl ümidinin kalmaması gibi nedenlerle talebenin medreselerden soğuduğuna ve mektepleri tercih ettiğine dikkat çekmiştir. Tanzimat'tan sonra medreselerin fonksiyonlarının din görevlisi yetiştirmekle sınırlandırılması şüphesiz kendisine olan rağbeti azaltmıştır. Medreseler son dönemlerde din görevlisi yetiştirme fonksiyonunu da yerine getiremez olmuşlardı. Medreselerin ıslâh edilme düşüncesinin en önemli gerekçelerinden birisi özellikle taşrada halkı dinî anlamda irşad edecek, imamet ve müezzinlik gibi görevleri yerine getirebilecek kişi sayısının çok azalmış olmasıdır (Abdulvehhab, R. 1337: 128). Abdulvehhap Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra medreselerin bozulması neticesinde Sinop köylerinde ezan sesine hasret kalındığını, namazın unutulmaya yüz tuttuğunu söylemekte (Abdulvehhab, R. 1337: 128) cenazeleri defnedecek bir din adamının dahi bulunamadığından yakınmaktadır (Abdulvehhab, R. 1337: 101). Mektep ve medrese mezunlarının aldığı diplomanın değerinin eşit görülmemesi ve istihdam alanlarının çeşitliliği bakımından aynı olmaması, medreselerin ıslâhı konusunda fikir beyan eden herkes tarafından eleştiri konusu olmuştur. Sonuç itibariyle aileler geçim derdi ve istihdam kaygıları gibi nedenlerle çocuklarını medreselerden ziyade batı tarzı eğitim kurumlarına yönlendirmiştir.

Sonuç: Medreseler, Osmanlı döneminde mevcut toplumsal yapıyı koruyup toplumsal zihniyetin korunmasında ve sürdürülmesine en önemli fonksiyonu üstlenen kurumlardır. Bu

kurumlar, Osmanlı eğitim öğretim sisteminin omurgasını uzun yıllar tek başına teşkil etmiştir. Medreseler bütün iştiyaklı ulemanın kendini ispatı için bir zemin teşkil ediyordu. Buralarda müstakbel âlimler imanı aydınlatacak ilimlere hâkim olmak için cehdediyorlardı. Osmanlı Devletinin ilk teşkilat yapısını ve kanunlarını biçimlendiren ulema sınıfıdır. Bu sınıf mensupları, sadece hukuk ve eğitim işlerini değil, Fatih dönemine kadar mülkiye hizmetlerini de yürütmüş, aralarında vezirlik rütbesine kadar yükselebilen insanları yetiştirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda din, genellikle politik bir duruşu ve manevi inancı bir arada tutuyordu. Ulema hiyerarşisinin en yüksek kesimlerinde başarının sürdürülebilmesi dinî inandırıcılığın yanı sıra bir devlet adamı perspektifi de gerektiriyordu. Ancak bir müftünün hukukî bir görüşü olan fetva sadece bir görüştü. Hiçbir caydırıcı güce sahip değildi. Şeyhülislamın bizzat kendisi tarafından verilmiş olsa bile bir fetvanın etkisi sadrazam, kazaskerler, kadılar ve benzerleri gibi idari otoriteler ya da güce sahip olanların eyleme geçmesine bağlıydı. Klasik dönem olarak ifade edilen Osmanlı'nın kuruluş ve yükselme dönemi sonrasında vergi meselelerinde çatışmalar ortaya çıktığında kadıların kendilerini sorunlu ve adilane olmayan telakkilerden sıyrılmaları mümkün olmuyordu. 17. yüzyılda, ulema yozlaşması şaşkıncı bir şekilde büyük boyutlara ulaştı. Bu durumun ilmiye için hayati önemi olan sonuçları ortaya çıktı.

Osmanlıların gerçek gücündeki gerileme, saltanatın gelenek, ritüel ve din atmosferine tekrar vurgu yapılmasının esin kaynağı olmuştu. Dâhili bürokratik talepleri artık karşılanmış olan ulema, saltanatın törenselleşmesine hizmet etmek için uygun bir kurum haline gelmişti. Osmanlı Devleti'nin kuruluşuyla beraber tesisine başlanan medreseler, görüldüğü üzere devletin gerilemesine paralel olarak da bozulmaya başlamıştır. Medreselerdeki bozulmanın başladığı dönemle devlette siyasi, idari, hukukî ve iktisadi çözümlenin başladığı dönem beraberlik arz etmektedir. Tanzimat dönemine gelinceye kadar medreselerdeki bozulmaya son vermek için resmi alanda bazı ıslahat çalışmaları olmuştur. Osmanlı Devleti'nin son devri olan II. Meşrutiyet dönemi medreselerin ıslahı için bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönemde medreselerin ıslahı konusunda, daha önceki dönemlerden çok daha bilinçli yaklaşım, zamanın şartlarına uygun köklü değişiklikler öngörülmüştür. Ama maalesef medreselerdeki gerilemenin en önemli sebebinin teşkil eden eğitim öğretim alanındaki bozulma yüzyıllar boyunca artarak devam etmiş ve irfan yuvası olması gereken bu kurumlar zamanla asıl amaçlarının dışına çıkarak göstermelik eğitim faaliyeti yürütülen yerler haline gelmiştir.

KAYNAKÇA

- ABDULVEHHAP, (R. 1337). "Milletin En Büyük İhtiyacı: Munkarız Olan Medreselerin İhyası-3", *Sebilürreşad*, XIX, Sayı: 480, Ay: 5, s. 127-128
- _____, (R. 1337). "Milletin En Büyük İhtiyacı: Munkarız Olan Medreselerin İhyası-2", *Sebilürreşad*, XIX, Sayı: 478, Ay: 4, s. 100-101.
- ABOU EL-HAJ, R. A. (1974). "The Ottoman Vezir and Pasha Housholds: 1683-1703", *JAOS* 94, s. 438-447.
- AKDAĞ, Mustafa (1947). "Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu", *D ve T-C* 5, s. 291-309.
- AKSEKİLİ, Ahmet Hamdi (R. 1329). "Anadolu Mektupları: Birgi Medreseleri", *Sebilürreşad*, XI, Sayı: 274, Ay: 11, s. 220-221.
- AKYÜZ, Yahya (1994). *Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul: Kültür Koleji Yayınları.
- ALDERSON, A. D. (1956). *The Structure of the Ottoman Dynasty*, Oxford.
- ALİMCAN el-İdrisi (R. 1326). "İslâh-ı Medâris Hakkında- 2", *Sırât-ı Müstakîm*, V., Sayı: 124, Ay:1, s. 324-336.
- ATAY, Hüseyin (1983). *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi (Medrese Programları- İcazetnâmeler-İslâhat Hareketleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- ATÇEKEN, Zeki ve Bedirhan Yaşar (2004). *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi*, Konya: Eğitim Kitabevi Yayınları.
- AYTAÇ, Kemal (1992). *Avrupa Eğitim Tarihi*, İstanbul: Marmara İlahiyat Fakültesi Yay.
- BALTACI, Cahid (2005). *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, I, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- BOZKURT, Nebi, (2005). "Medrese", *DİA*, XXVIII, s. 323-327.
- COULSON, N. J. (1964). *A History of Islamic Law*, Edinburgh.
- DEDE, İsmail (2006). "Sebilürreşad Dergisinde Medrese Öğrencilerinin Medreseyi Değerlendirmeleri", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 234, Ay: 6, s. 44-47.

- DURSUN, Davut (1992). *Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din*, 2.bsk., Bilimsel Araştırmalar Dizisi: 1, İstanbul: İşaret Yay.
- FAROQHİ, Suraiya (1973). "Social Mobility among the Ottoman Ulema in the Late Sixteenth Century", *IJMES* 4: 204-218.
- FINDLEY, Carter V. (1986). *Bureaucratic Reform in Ottoman Empire: The Sublime Portre 1789-1922*, Princeton University, New Jersey.
- _____ (1994). *Kalemiyeden Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, Çev: Gül Çağalı Güven, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- _____ (1979). *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*, Çev: Latif Boyacı-İzzet Akyol, İstanbul: İz Yay.
- FLEİSCHER, Comell H. (1968). *Bureaucrat And Intellectual In The Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali, (1541-1600)*, New Jersey.
- GOİTEİN, S. D. (1966). 'Attitudes Towards Government In Islam and Judaism,' *In Studies In Islamic History and Institutions*, Lieden, pp. 205-208.
- GOLDZİHER, Ignaz (1967). *Muslim Studies*, ed. S. M. Stern, 2 vols, London.
- GÜRÜNLÜ Hilmi (R. 1325). "İslâh-ı Medâris Hakkında Bir Mütalaa", *Sırât-ı Müstakîm*, III, Sayı: 65, Ay: 11, s. 200-204.
- GÜVEN, İsmail (2010). *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara: Naturel Kitap Yayın Dağıtım.
- HEYD, Uriel (1969). "Some Aspects of the Ottoman Fetva," *BSO-AS* 32: 35-36", *Fatwa'* maddesi.
- İNALCIK, Halil (1973). *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, Trans. by N. Itzkowitz and C. Imber, London: Weidenfeld and Nicolson.
- ITZKOWİTZ, Norman J. (1962). "Eighteenth Century Ottoman Realities," *SI* 16", 73-94.
- ITZKOWİTZ, Norman J. and Shinder, Joel (1972). "The Office of Şeyh ül-Islam and the Tanzimat: A Prospographic Enquiry", *MES* 8, pp. 93-101.
- KAZANLI, Halim Sabit (R. 1325). "Ezherliler ve Bizim Talebe-i Ulûm", *Sırât-ı Müstakîm*, III, Sayı: 54, Ay: 9, s. 22-23.124
- KAZANLI, Halim Sabit (R. 1326). "İslâh-ı Medâris Münasebetiyle", *Sırât-ı Müstakîm*, V, Sayı: 124, Ay:1, s. 324-339.
- KAZIM, Musa (2010). "Kütüb-i Kelâmîyenin İhtiyacât-ı Asra Göre İslâh ve Telifi", *Medreselerde Tedrisatın İslâhı* [3], *Sırât-ı Müstakîm*, III, Sayı: 54, Ay: 9, s. 22-23. 124
- MAKDİSİ (1962). "Muslim Institutions", *BSOAS*, 25/22, s. 225-238.
- MUSA Kazım (R. 1325). "Kütüb-i Kelâmîyenin İhtiyacât-ı Asra Göre İslâh ve Telifi," *Müstakîm*, II, Sayı:46, Ay:7, s. 312-315. 122
- QUATAERT, Donalt (2000). *Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul: İletişim Yay.
- RYCAUT, Sir Paul (1680). *The History of the Turkish Empire from the Year 1623 to the Year 1677*, 2 vols, London, 2: 10.
- TİBAWİ, A. L. (1962). "The Origin and Character of al-Madrasah", *BSOAS*, 25/22, s. 225-238.
- TOPUZOĞLU, Tevfik Rüştü, "Hâşiye", *DİA*, XVI, s. 419-422.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1988). *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- ÖZDEMİR, Hüseyin (2006). *Kılıç, Kalem ve İlim*, İstanbul: Yitik Hazine Yay.
- WEBER, Max (1995). *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*, Çev: Özer Ozankaya, Ankara: İmge Yay.
- WENSİNCK, A. J. (1922). "The Refused Dignity," *A Volume of Oriental Studies Presented to E. G. Browne*, Cambridge, pp. 491-499.
- YÜCEL, Yaşar (1974). *Kitab-ı Müstetab*, Ankara.
- ZENGİN, Zeki Salih (2002). *II. Meşrutiyet'te Medreseler ve Din Eğitimi*, Ankara: Akçay Yayınları.
- ZİLFİ, Madeline C. (2008). *Osmanlı Uleması*, Çev: Mehmet Faruk Özçınar, Ankara: Birleşik Yay.
- _____ (1976). 'The Ottoman Ulema 1703-1839 and the Route to Great Mollaship,' Ph. D. Dissertation. University of Chicago.